Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion
Sayı: 8 ● Aralık 2023 ● 81-111
Issue: 8 ● December 2023 ● 81-111

Psiko-Fenomenolojik Açıdan İslam'da Arınma Ritüelleri

Purification Rituals in Islam from Psycho-Phenomenological Perspective

Mustafa Tural

Dr. Öğr. Üyesi
Kayseri Üniversitesi
Develi İslami İlimler Fakültesi
E-posta: mustafatural@kayseri.edu.tr
Orcid: 0000-0002-8755-8319
Kayseri / Türkiye

Assistant Professor
Kayseri University
Develi Faculty of Islamic Sciences
E-mail: mustafatural@kayseri.edu.tr
Orcid: 0000-0002-8755-8319
Kayseri / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü ● Article Type	Araştırma ● Research
Geliş Tarihi ● Received	17 Ağustos 2023 ● 17 August 2023
Kabul Tarihi ● Accepted	26 Kasım 2023 ● 26 November 2023

Ö z e t

İslam inancına göre insan, hiç kirlenmeyen veya kirlenmemesi gereken bir varlık değildir. Ayrıca insan, kirlendiği andan itibaren bütün değerini yitirip gözden düşen bir varlık da değildir. İslam'a göre insan; hata yapar, günah işler ve kirlenir bununla birlikte pişman olup tövbe ederek temizlenir. Bu bağlamda İslam'da, bazı diğer semitik dinlerde olduğu gibi ilk günahın bağışlanması için tanrısal bir varlığın kurban edilmesi ritüeli bulunmamaktadır. Ayrıca samimi duygularla yapılan tövbe için herhangi bir aracıya da gerek yoktur. İslam'da arınma olgusunun psiko-fenomenolojik açıdan tahlil edildiği çalışmada, Kur'ân'da ve hadislerde geçen arınma ritüellerinin yapılış amacı, ritüellerde kullanılan materyaller, ritüellerin yapılış şekli ve zamanı gibi hususlar gözetilerek İslam dinindeki arınma ritüelleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda hem kirlilikten arınmak için hem de gündelik dinî yaşantının parçası olarak uygulanan arınma ritüelleri tasvir edilmiştir. Ulaşılan bulgular, dinler tarihi ve Din psikolojisi yöntembilimi doğrultusunda değerlendirilmiş olup benzerliklere ve farklılıklara değinilmiştir. Çalışma alanı ana kaynaklarla sınırlı tutulmuş olup İslam tarihi boyunca ortaya çıkmış olan inanç, ibadet veya siyaset odaklı pek çok farklı dinî görüş, mezhep veya yeni dini hareketin arınma olgusu üzerine yaptığı açıklamalar veya ana kitleden farklı olarak uyguladıkları ritüeller araştırma evreni dışında tutulmuştur. Sonuç olarak Kur'an-ı Kerim'de insan türünden melek gibi olmasının istenmediği, insanın kirlenebilme özelliğinin arınması için gerekli olduğu ve insanı değerli kılan özelliğinin arınabilme özelliğini kullanması olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'e göre kendisine verilen akıl ve iradeyi özgürce kullanabilmesi için insanın önüne farklı seçeneklerin sunulması gerekmektedir. Bu durum insanın doğruyu veya yanlışı tercih etmesine ve seçiminin sonuçlarıyla yüzleşmesine neden olmaktadır. İslam'a göre insan hata yapan ve hatalarından ders çıkaran dolayısıyla gelişmeye müsait olan bir varlıktır. Ayrıca İslam'a göre insan, maddi açıdan 'kirlenen ve temizlenen', manevi açıdan 'günah işleyen ve tövbe eden' bir varlıktır. İnsanın bedenini ve ruhunu arındırmak isteyen İslam dini, maddi veya manevi arınma ritüellerinden herhangi birini diğerine tercih etmemiş ve diğerinin önemini yitirmesine neden olacak bir yaklaşım sergilememiştir.

A n a h t a r K e l i m e l e r
Din psikolojisi • Din fenomenolojisi
İslam • Ritüel • Arınma

Abstract

According to Islamic belief, humans are not inherently impure, nor are they beings that must remain untarnished. In Islam, a person may make mistakes, commit sins, and become impure; however, through genuine remorse and repentance, they can purify themselves. Unlike some other Semitic religions, Islam does not entail a ritualistic sacrifice of a divine entity for the forgiveness of the original sin. Additionally, there is no need for intermediaries in sincere repentance. This study explores the phenomenon of purification in Islam from a psycho-phenomenological perspective, delving into the purposes, materials, procedures, and timing of purification rituals mentioned in the Quran and hadiths. The aim is to comprehend the purification rituals within the context of Islamic faith, considering both their role in cleansing impurities and their integration into daily religious practices. The findings are evaluated within the framework of the history of religions and the methodology of the psychology of religion, highlighting similarities and differences. The study is limited to primary sources, excluding various religious perspectives, sects, or new religious movements that emerged throughout Islamic history and provided alternative explanations or rituals related to the concept of purification. Ultimately, it is observed from the Quran that human beings are not expected to be angelic; rather, the capacity for impurity is deemed necessary for the cleansing process, with the value of humanity lying in the ability to purify oneself. Therefore, the Quran emphasizes presenting humans with different choices to freely exercise their intellect and will. This dynamic allows individuals to choose between right and wrong, confronting the consequences of their decisions. According to Islam, humans are fallible beings who learn from their mistakes, fostering their potential for development. Islam views humans as entities both physically subject to purification—wherein they become impure and then purified—and spiritually capable of sinning and repenting. The Islamic faith, seeking to purify both the material and spiritual aspects of an individual, does not prioritize one form of purification over the other, maintaining a balanced approach without diminishing the significance of either.

Keywords
Psychology of religion • Phenomenology of religion
Islam • Ritual • Purity

Giriş

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren pek çok insan topluluğunda, yapılan hataların veya kötü davranışların olumsuz durumlara sebebiyet verdiğine dair bir inanışın olduğu ve sonuç olarak bu olumsuz durumlardan korunmak için arınma ritüellerine ve kefaret yöntemlerine başvurulduğu ifade edilmektedir (Demirörs, 2022: 22). Bu bağlamda dinî bir uygulama olmanın yanı sıra arınma ritüellerinin kendini huzur ve güven içinde hissetmek isteyen insanın manevi ihtiyaçlarını karşıladığı görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, insanların hem musibetlerle hem de nimetlerle denenmekte olduğu ifade edilmekte (Enbiyâ 21/35), başlarına gelen musibetlerin insanların nasıl tepki göstereceklerinin tespitine yönelik bir imtihan amacı taşıdığı (Bakara 2/155) ve önceki toplulukların yaşadıkları olumsuzlukları Müslümanların da yaşayacağı ve bu suretle Müslümanların sınanacağı bildirilmektedir (Bakara 2/214). Kur'an-ı Kerim'e göre nankörlük, verilen nimetlere karşı şükredilmemesini ifade etmekle birlikte Allah'ı inkâr etmeyi veya Allah'ın güç ve kudretini başka varlıklara atfetmeyi de ifade etmektedir (İnci & Kımter, 2021: 359-360).

Nimetlerle imtihan olunan insan musibetlerle de denenmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim'de musibetlerin sadece insanların denenmesine yönelik bir imtihan vasıtası olmadığı, aynı zamanda musibetlerin bir cezalandırma aracı olarak kullanıldığı da görülmektedir.

İnsanların yapmış oldukları kötü davranışlar sebebiyle musibetlerle baş etmek zorunda kaldıkları ancak Allah'ın pek çoğunu bağışlaması sebebiyle insanların her kötü davranışının karşılığında musibete uğramadığı ifade edilmektedir (Şûrâ 42/30). Kur'an-ı Kerim'de, "*Kim temizlenirse o, kendi menfaatine temizlenmiş olur…*" (Fâtır 35/18) denilerek, günahtan arınmanın önemine değinilmekte, Allah'ın temizlik konusunda hassas davrananlardan hoşnut olduğu (Tövbe 9/108) ve temizlenip arınan kişilerin kurtuluşa ereceği (A'lâ 87/14) ifade edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, musibetlerin bir cezalandırma aracı olarak kullanıldığı anlatılmakta ve bireysel cezalandırılmaya firavunun cezalandırılışı örnek gösterilmektedir (Naziat 79/25). Toplulukların cezalandırılışına da Nuh, Âd, Semûd ve Medyen halkının başlarına gelenler ve altüst olan şehirlerin durumu örnek gösterilerek Müslümanların ders alması istenmektedir (Tevbe 9/70). Cezalandırılan toplulukların yanında Yunus peygamberin uyarısına olumlu yanıt veren ve tövbe edip kendilerini günahtan arındıranların nasıl affedildiği ve nimetlerden yararlandırıldığı

(Yunus10/96-98) anlatılmak suretiyle tövbe etmenin ve günahtan arınmanın önemine değinilmektedir.

Önceki toplulukların suçları, cezaları veya günahtan arınıp kurtulmaları gibi konuların anlatıldığı Kur'an-ı Kerim'de, "*Eğer sana indirdiğimizden (bu anlattığımız olaylardan) kuşkuda isen, senden önce Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyanlara sor.*" (Yunus 10/94) denilerek önceki semitik kutsal kitaplara atıfta bulunulmaktadır. Ayrıca İncil'de anlatılanların Tevrat'ı tasdik ettiği (Mâide 5/46,47), Kur'an-ı Kerim'in de kendisinden önceki kitapların tasdikçisi olduğu (Nisâ 4/47) ve İbrahim ve Musa peygamberlere gönderilen sayfalarda yazılı olanların Kur'an-ı Kerim'de de anlatıldığı (Ala 87/18,19) ifade edilmekte, Hz. İbrahim'in eşi Sare'nin abdest aldığından bahsedilmektedir (el-Buhârî, 1998, Büyû, 100).

Dolayısıyla İslam dininde var olan arınma ritüellerinin benzerlerinin diğer semitik dinlerde de bulunuyor olmasının İslam inancına ters bir durum oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İslam dininde var olan arınma ritüelleri incelenirken diğer semitik dinlerdeki arınma ritüelleriyle karşılaştırmalar yapılarak benzerliklere ve farklılıklara değinilmiştir.

Arınma konusunun fenomenolojik açıdan incelendiği bu çalışmada inanç, tövbe veya kefaret gibi konuların sadece arınma olgusunu anlamaya katkı sunacak yönlerine değinilmiş olup bu konulardaki mezhepsel farklılıkları içeren fıkhî açıklamalar çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Birey ve toplum üzerindeki etkisi açısından İslam dinindeki arınma olgusunun incelenmesi ve anlaşılmasının amaçlandığı bu çalışma ile ulaşılan verilerin arınma ritüellerinden her biri üzerine yapılacak kapsamlı ve müstakil çalışmalara veya aralarındaki ilişkiyi analiz etmeye yönelik olarak yapılacak mukayeseli çalışmalara katkı sunması beklenmektedir.

Arınma ritüelleri, yiyeceklerin veya eşyanın maddi kirlerden arındırılması için yapılabildiği gibi kişinin bedeninin, duygu ve düşüncelerinin arındırılması maksadıyla da yapılabilmektedir. Ayrıca dinî açıdan suç sayılan bir davranışta bulunan kişinin günah kirinden arındırılması maksadıyla uygulanmakta olan arınma ritüelleri, kişinin kutsalı tecrübe etmeye veya ibadete başlamaya hazır hale gelebilmesi amacıyla da yapılmaktadır.

Sonuç olarak arınma ritüellerini zorunlu gören dinî otorite, kutsala yaklaşmak isteyen kişinin ritüele başlamadan önce kendisini arındırmasını istemektedir. Arınmanın gerçekleşmesiyle birlikte kişi maddi ve ma-

nevi kirlerden arınmış bir şekilde kutsalı tecrübe etmeye hazır hale gelmiş olmaktadır.

a. Kur'an-ı Kerim'e Göre İnsanın İlk Kirlenişinin ve Arınış Sürecinin Semitik Dinlerle Karşılaştırmalı Analizi

Varlığın nasıl başladığı veya insanın varlık sahnesine nasıl çıktığı gibi konular üzerine pek çok bilimsel veya felsefi incelemenin yapılmış olması, insanın doğasında var olan hayatı anlama ve açıklama çabasına işaret etmektedir. Bu çabanın, kendini gerçekleştirme arzusu ile birlikte kendini aşkın bir varlığa adama ihtiyacından kaynaklandığı (Bahadır, 1999: 37-38), bu durumun anlam arayışında olan kişiyi dine yönlendirdiği ve dinin insanın nihai anlam arayışı ve kader hissiyatını tatmin etmesi noktasında bireyin aradığı bilgiye ulaşma arayışındaki kararlılığını pekiştirdiği ifade edilmektedir (Ulu, 2018: 168).

Doğasında merak duygusu olan ve anlam arayışında olan insan nereden geldiğini ve nereye gideceğini, niçin var olduğunu ve nasıl hareket etmesi gerektiğini sorgulamaktadır (Kartopu, 2013: 87). Anlam arayışı ile güdülenen bireyin kendisini tatmin edecek açıklamaları araması ve bulduğu cevapları sorgulaması süreci, "hayatı sorgulama" olarak nitelendirilmektedir (Şentürk, 2014: 52).

Her bireyin hayatın anlamını sorgulaması ve kafasındaki sorulara cevap araması gibi bir durum söz konusu değildir ancak bu sorulara cevap sunmak her din için bir zorunluluktur. Varoluşun nasıl başladığına dair bir açıklama yapmak bir dinin inanç sistemini üzerine bina edeceği temel mahiyetindedir. Zira dinlerin merkezinde yer alan Yaratıcı ile insan arasındaki ilk ilişki insanın yaratılması eylemidir. İnsan türünün niçin yaratıldığına dair açıklama yapan her din aynı zamanda insanlara dünyada nasıl bir hayat yaşamaları gerektiğine dair bir misyon ve öldükten sonra ne ile karşılaşacaklarına dair bir vizyon sunmaktadır.

Semitik dinlerin kutsal kitaplarında, insan türünün önceki hayatında işlediği bir suç sebebiyle kirlendiği ve şu an yaşamakta olduğu hayatı geçici bir süre için yaşamak zorunda kaldığı anlatılmaktadır. Her üç dinin (*Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam*) kutsal kitabında, bir nevi arınma sürecinden geçmek için yeryüzüne gelmiş bir varlık olarak tanımlanan insan, ilk yaratıldığı andaki saflığını koruyamamıştır. Öte yandan insanın yeryüzündeki varlığının insanın arınması için yaşamak zorunda kaldığı bir süreç olarak anlatılıyor olması da insanın 'kirlenmek' ve 'temizlenmek' gibi iki özelliği bünyesinde barındırdığına dair inancın semitik dinlerin tamamında var olduğunu göstermektedir.

İnsanın işlediği ilk suç, kendisine yasaklanan ağacın meyvesinden

yemesidir. Tematik açıdan korunmakta olan ve yasaklanmış bir ağaç ve bu ağacın meyvesinden yiyerek değişime uğrayan kadın ve erkek figürlerinin sadece semitik dinlerde olmadığını söyleyen Eliade (1907-1986), batıda Yunan'dan İskoç Keltlerine kadar doğuda Mısır'dan, Mezopotamya, İran hatta Altay ve Yakut Türklerine kadar birçok kültürde benzer anlatıların bulunduğunu ifade etmektedir (2005: 336-343). Tamamı birebir aynı formda olmamakla birlikte anlatıların kurgusunda 'ağaç', 'kadın' veya 'yılan' gibi figürlerinin yer alıyor olması dikkat çekmektedir.

Bu anlatıların tamamında benzer motiflerle işlenen ortak tema insanın mahiyetini anlatmakta ve ilk insanın niyetini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla cevap aranması gereken asıl soru insan türünün kendisine yasaklanmış olduğu halde bu ağacın meyvesinden yemek konusunda neden bu kadar cüretkâr davrandığı sorusu olmalıdır ki bu sorunun cevabı insanın mahiyetini ve niyetini göstermektedir. Bu bağlamda kutsal metinlere bakarak insanın yediği şeyin ne olduğunu bilmek mümkün olmasa da yediği şeyin etkisini tespit etmek mümkündür.

İlk kirlenme olayı, insanın bedensel ve zihinsel gelişim sürecini açıklaması açısından önemli olduğu kadar günahkarlık ve suçluluk psikolojisi ile de ilgilidir. Kaygılı insanın kendisine verilen irade ve karşılığında ortaya çıkan sorumluluk konusunda ikileme düşmesiyle ilgili olarak kader inancının insana bir sığınak sunduğu söylenmektedir. Bununla birlikte suçluluk duygusundan mustarip insanın tedirginlik, duygusal bozukluk ve nereden kaynaklandığı bilinmeyen ve anlam verilmeyen bir kaygıyı taşıdığı ifade edilmektedir (Yapıcı & Doğanay, 2019: 128).

Konuyu İslam dini özelinde ele almadan önce Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında konunun nasıl değerlendirildiğine bakmak, karşılaştırma yapma noktasında fayda sağlayacaktır. Hristiyanlık ontolojik bilgiler konusunda Yahudi kutsal kitaplarını esas almaktadır. Hristiyan kutsal metinleri varoluş konusunda Yahudilikten bağımsız, farklı ve yeni bilgiler vermek yerine Yahudi kutsal kitaplarındaki bilgileri yorumlayarak yeni bilgiler üretmekte ve bu bilgiler üzerine inanç sistemini temellendirmektedir.

Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına göre insana yasaklanan ağaç bir değil iki tanedir. İnsan bunlardan ilki olan Bilgi Ağacı'ndan yemek suretiyle suç işlemiş ama sonuçta bilgiye ulaşmıştır. Bu suç aynı zamanda insanın gelişim basamaklarından ilkidir ve Tevrat'ta, Bilgi Ağacı'ndan yiyen insanın durumu, "*Âdem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu*" (Yaratılış 3:22) sözleriyle açıklanmıştır.

İnsanın ikinci ağaç olan Hayat Ağacı'na yaklaşmasını ve ondan da

yemesini önlemek için insanın cennetten çıkarılması gerektiğini anlatan Tevrat'a göre insan Bilgi Ağacı'nın ardından Hayat Ağacı'ndan da yemesi halinde tanrısal bir mahiyet kazanacaktır. Dolayısıyla Tevrat'a göre insanın cennetten çıkarılmasının altında yatan asıl sebep, bilgi ağacından yiyerek işlediği suçtan dolayı insanın cezalandırılmasından ziyade insanın hayat ağacından da yiyerek ölümsüzleşmesinin ve tanrısal bir karakter kazanmasının önüne geçilmesidir (Yaratılış 3:22-24).

Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına göre ilk insanın yasak ağaçtan yemesini isteyen ve insanı ayartan şeytan değil yılandır. İnsanı kandırmak için uğraşan yılanın lanetlenmeden önceki hayatında ayakları üzerinde durduğu ve konuşabildiği anlatılmaktadır (Haleva vd., 2002: 21). Ancak Yahudilerce apokrif kabul edilen bazı kaynaklarda, kendisine ruh üflenen insana secde etmediği için bulunduğu makamdan kovulan şeytanın insana düşmanlık beslediği de anlatılmaktadır (Horne, 1917: 14-15). Tevrat'ta, insanı ayartmak isteyen yılanın ilk insana yasak ağaçtan yemesi halinde gözlerinin açılacağını ve Tanrı gibi iyi ile kötüyü ayırt edebilme özelliği kazanacağını söylediği anlatılmaktadır (Yaratılış 3:1-5).

Bu durumda Tevrat'a göre yılan insana yalan söylememiştir. Zira Tevrat'ta, Tanrı'nın "*Âdem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu*" (Yaratılış 3:22) dediği anlatılmaktadır ve insan bu ağacın meyvesinden yediği andan itibaren gerçekten de doğru ile yanlışı ayırt edebilecek hâle gelmiş olmaktadır. Ancak Tevrat'ta asıl vurgulanan unsur ağacın fonksiyonu değildir. Tevrat, bu ağacın insana yasaklanmasına vurgu yapmakta ve bu yasağı ihlal etmiş olan insanın işlediği ilk suç sebebiyle kirlenmiş olduğuna odaklanmaktadır. Dolayısıyla Tevrat'ın açıklamalarından hareketle ilk anlaşılması gereken unsur insanın itaatsizliği konusudur.

Bu bilgiyle ilintili olarak düşünülmesi gereken ikinci unsur ise insanın doğru ile yanlışı ayırt edebilecek hâle gelmesinin Tanrı tarafından istenmediği ve bu sebeple insana bu ağacın yasaklanmış olduğu konusudur. Tevrat'ın anlatımlarına göre insanı kendisine yasak olan bir şeyi yapması konusunda kışkırtmış olan yılanın asıl amacı da insanın doğru ile yanlışı ayırt edebilecek düzeye ulaşması değildir. İnsana neden düşmanlık ettiği ve insan türü ile nasıl bir sorunu olduğu Tevrat'ta açıklanmayan yılanın asıl amacının insana günah işletmek ve kirlenen insanı Tanrı katında değersizleştirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Tevrat'ın anlatımlarına göre yılan, ilk insana yasak ağaç hakkındaki gerçeğin sadece bir kısmını aktarmış ve ağaçtan yediği takdirde insanın değişerek iyi ile kötüyü ayırt edebilecek hâle geleceğini söylemiştir. Ancak Tevrat'ta daha fazlası anlatılmakta ve Tanrı'nın insanı, "*bahçenin orta-*

sındaki ağacın meyvesinden yemeyin ve ona dokunmayın yoksa ölürsünüz" (Yaratılış 3:3) diyerek uyardığı vurgulanmaktadır.

Tevrat'ın anlatımlarının insan psikolojisi ve manevi kirlilik açısından değerlendirilmesi durumunda, ağacın mahiyeti veya yiyen kişi üzerindeki tesirinden ziyade ilk insanın yasak ağaç algısına odaklanmak daha münasip olacaktır. Zira ağaç hakkında Tanrı tarafından insana verilen bilgi 'yersen ölürsün' şeklindedir. Yılan tarafından insana verilen bilgi ise 'yersen Tanrı gibi olacaksın' şeklindedir. Sonuç olarak insan, Tanrı tarafından verilen bilgiyi esas alarak kendisine yasaklanan ağaçtan uzak durmak yerine yılan tarafından verilen bilgiyi seçmiş ve yasak ağacın meyvesinden yemeyi tercih etmiştir. Tevrat metinleri doğrultusunda niyetleri açısından bilgi kaynaklarının değerlendirilmesi halinde Tanrı'nın, insanı uyardığı ve bir tehlikeden korumayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Yılanın ise insanın kendisini geliştirebilmesi ve daha da güçlenebilmesi için ona gizli, önemli ve değerli bir bilgi veriyormuş gibi görünmekle birlikte başka niyetler taşıdığı ve asıl amacının insanın Tanrı'nın emrine karşı gelmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. İnsan ise bu iki tavsiyeden daha fazla güç ve gelişim elde edebileceğini düşündüğü tarafı seçmiştir. Kendisine Tanrı tarafından yapılan uyarıyı göz ardı etmiş ve tehlikeyi göze alarak kendisi için bir fırsat olarak gördüğü şeyi seçmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in ilk kirlenme hadisesine dair anlatımı, bazı benzerlikler ve farklılıklar bulunmakla birlikte Tevrat'ın anlatımıyla kısmen benzeşmektedir. İslami kaynaklarda da insanın ilk suçunu işlemeden önce Allah tarafından uyarıldığı ancak insanın Allah'ın uyarısını dinlemek yerine bu suçu işlemesini isteyen şeytana kulak verdiği anlatılmaktadır. Tevrat'ta, insanla nasıl bir problem yaşadığı açıklanmayan yılanın insanı ayartmaya çalıştığı anlatılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de ise insanı ayartmak isteyen şeytanın düşmanlığının nedeni açıklanmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'e göre insanın yaratılışının ardından orada bulunan tinsel varlıklara insana secde etmeleri emredilmiştir. İblis dışındaki diğer varlıklar emre itaat etmiş ve insana secde etmiştir ancak şeytan kendisinin ateşten, insanın ise topraktan yaratıldığını gerekçe göstererek kendisinden aşağı bir varlığa secde etmeyi reddettiğini söylemiştir. Böylece şeytan, kibirlenmiş olmasının cezası olarak mevcut konumundan aşağı indirilmiştir. Bu hadise yaşanırken başına gelenlerin sorumlusu olarak gördüğü insandan intikam almak isteyen şeytanın insanı saptırmak için uğraşacağını söylediği ve Allah'tan süre istediği anlatılmaktadır. Böylece insanın yaratılması esnasında yaşanan bir olaydan dolayı insandan intikam almak isteyen şeytan (Kehf 18/50-51), (A'râf 7/11-18), ilk suçunu işlemesi konusunda insanı teşvik etmiştir (A'raf 7/20), (Tâ-hâ

20/120). Demonik/tinsel bir varlık olduğu söylenen (Kehf 18/50) şeytanın mahiyeti konusu Kur'an-ı Kerim yorumcuları tarafından tartışılmış ve şeytanın önceden bir melek veya bir yılan olduğuna dair bazı yorumlar yapılmıştır. (İmam Kurtubi, 1998: c. 1, 576-578; Düzgün, 2012: 15). İnsanın ilk kirlenişi olayında, ayartıcının kimliği (yılan/şeytan) konusunda farklılık bulunmakla birlikte her iki kaynağın anlatımında da insanın yaratıcısının sözünü dinlemediği anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de insanın Allah tarafından uyarıldığı, Âdem ve eşine bir ağaç hariç cennetteki bütün nimetlerden sınırsızca yaralanma imkânı sunulduğu anlatılmaktadır. Tevrat'ta, ağaçtan yemeleri halinde Âdem ve eşinin 'öleceği' söylenmektedir (Yaratılış 2:17; 3:3). Kur'an-ı Kerim'de ise şeytanın kendilerine düşmanlık beslediği konusunda uyarılan Âdem ve eşine, ağaca yaklaşmaları halinde 'zalimlik' yapmış olacaklarının söylendiği anlatılmaktadır (Bakara 2/35). Farklı cümlelerle de olsa her iki metinde de insanın ağaca yaklaşmaması konusunda yaratıcısı tarafından uyarıldığı görülmektedir.

Tevrat'ta, insanı ayartmak isteyen yılanın yasak ağaçtan yemesi halinde tıpkı Tanrı gibi iyi ile kötüyü ayırt edebilecek hâle geleceğini söylediği anlatılmaktadır (Yaratılış 3:5). Kur'an-ı Kerim'de ise şeytanın insanı ağaçtan yemesi halinde melekler gibi ebedi yaşama kavuşacağı vaadi ile ayarttığı anlatılmaktadır (A'râf 7/11-22). Kur'an-ı Kerim'de, insanı kandırmak isteyen şeytanın insana, bu ağaçtan (*şeceretü'l-huld*) yemesi halinde ölümsüz olacağını söylediği ifade edilmektedir (Tâhâ 20/120). Tevrat'ta ise iki ağaç bulunmaktadır. İlki, 'bilgi ağacıdır' (Yaratılış 3:5). İkincisi de 'ebedilik ağacıdır' (Yaratılış 3:22). Tevrat'a göre yılan, insanı bilgi ağacını yemesi konusunda ayartmıştır. Kur'an-ı Kerim'e göre ise şeytan, ebedilik ağacından yemesi için insana vesvese vermiştir.

Sonuç olarak, İslam inancına göre insan yeryüzündeki hayatından önce bir hayat yaşamış, cennette suç işlemiş ve tövbe edip bağışlanmış ardından yeryüzünde insanın imtihan hayatı başlamıştır. Nihayetinde yeryüzünde ilahi buyruklara uygun bir hayat yaşayan inananların cennete girmeyi hakkedecekleri ifade edilmektedir. Ancak imtihandan geçtiğine inanan insanların dindarlık algılarının birbirlerinden farklı olduğu, bazı insanların hiçbir dinî sorumluluğu yerine getirmedikleri halde sadece İslam inancını kabul etmiş olmalarından dolayı kendilerini dindar saydıkları bazılarının ise dini emirleri ziyadesiyle yapıyor olmalarına rağmen kendilerini günahkâr veya isyankâr olarak algıladıkları ifade edilmektedir (Horozcu, 2010: 211). Dolayısıyla insanın dinî buyrukları yorumlama şekli kendi davranışlarına yüklediği anlamı belirlemektedir.

Kur'an-ı Kerim'in anlatımlarına göre insanın kendisine yasaklanan

ağaca yaklaşmasının temelinde yaptığı davranışa yüklediği anlamın belirleyici olduğu görülmektedir. Zira insanın asıl amacı Allah'ın emrine karşı çıkmak veya isyan etmek değildir. İnsan kendisine yasaklanan ağacı bir fırsat olarak görmüş ve bu ağaç sayesinde melekler gibi olacağına ve cennette ebediyen kalacağına inandığı için kendisine yasaklanan bir davranışta bulunma cüretini göstermiştir.

Dinî konularda kişilerin sahip oldukları dinî bilgilerinden ziyade din algılarının daha belirleyici olduğu ve dini, kendi kişisel gelişim sürecinde yararlanabileceği bir fırsat olarak görmeyen pek çok insanın dini, sırtına yüklenmiş bir sorumluluk olarak algılayabildiğine dikkat çekilmiştir (Karaca, 2016: 50). Kur'an-ı Kerim'in anlatımlarına göre insanın tehlike konusunda kendisine yapılan uyarıları dinlemek yerine kazançlı çıkacağını düşündüğü ve kendisini güçlendireceğine inandığı tarafı seçtiği görülmektedir. Bu bağlamda kutsal metinlerin anlatımları doğrultusunda insanın doğasına dair bir çıkarsamada bulunmak mümkündür. İnsan, ödül/ceza veya fırsat/tehlike ikileminde kaldığı zaman cezayı göze alarak suç işlemekte ve fırsatları değerlendirme noktasında tehlikeye atılma cüretini göstermekten çekinmemektedir.

İnsanın yaratıcısı tarafından kendisine yasaklandığı halde bu ağaca yaklaşma cüretini göstermesi, cezalandırılmayı gerektiren bir suç olmanın dışında daha başka sonuçlar da doğurmuştur. Bu davranışı sebebiyle insan maddi ve manevi açıdan kirlenmiş ve değişime uğramıştır. Böylece insan ilk yaratıldığı andaki saflığını yitirmiştir. Kur'an-ı Kerim, insan bedeninin topraktan yaratıldığını (Hacc 22/5), daha sonra da Allah tarafından insana ruh üflendiğini (Sâd 38/72) belirttikten sonra cennete yerleştirilen insandan bir kurala uymasının istendiğini ve bu kurala uymayan insanın dünyaya indirildiğini anlatmaktadır (Bakara 2/30-39).

Bu anlatıma göre insan işlediği suç sebebiyle ilk yaratıldığı andaki temiz halini muhafaza edememiştir. Kendisi için yasaklanan bir şeyi bünyesine katmak suretiyle saflığını yitirmiş ve ilk yaratıldığı halinden farklı bir hâle evrilmiştir. Yaptığı bu davranış sebebiyle insan sadece manevi açıdan kirlenmiş olmakla kalmamış aynı zamanda bedeni için yasaklanmış olan bir maddeyi kendi bünyesine katmak suretiyle morfolojik açıdan da bir değişime uğramıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de *"…Ağacı tattıkları anda ayıp yerleri kendilerine beliriverdi ve üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar..."* (A'râf 7/22) denilmek suretiyle insanda meydana gelen bedensel değişime dikkat çekilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'e göre yasak ağaçtan yemek suretiyle değişim geçiren insan, cennet yapraklarıyla bedenini örtmeye çalışmış ve manevi açıdan kendini kirleten günah kirinden arınmak için Allah'ın ilham ettiği

sözler ile tövbe etmiş ve nihayetinde affedilmiştir (Bakara 2/34-37). Ancak yapılan davranış sebebiyle morfolojik yapısı değişen insan, cennette kalmaya uygun olmadığı için bir süre yaşamak üzere yeryüzüne indirilmiştir. Böylece cennette tek bir kurala uymayı başaramayan insanın yeryüzünde pek çok kurala uymasını gerektiren zorlu bir imtihan süreci başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'de, bu süreci başarıyla tamamlayıp kendini arındıran insanların kurtuluşa ereceği ve tekrar cennete gireceği bildirilmekte, peygamberlerin uyarılarını dinlemeyenlerin ise ateşe atılacağı haber verilmektedir (A'râf 7/23-40).

Dinî kurallara uygun bir hayat yaşayan, mutedil ve dindar kişiliklere sahip bireylerin depresyonla başa çıkma kabiliyetlerinin yüksel olduğu ifade edilmektedir (Cengil, 2003: 138-140). Bu bağlamda yeryüzünde geçici bir süre yaşayacağına inanmakta olan insanların dinsel kurallara uygun bir hayat yaşadıklarını düşünmeleri halinde üzüntü ve kaygıya karşı daha dirençli olacaklarını savunmak mümkündür. Ancak sadece dini önderlerin dinsel kurallara uyması ve günahtan uzak durması gerektiği inancının yaygınlık kazanması (Akkaya, 2019: 78-79), bireylerin günah işleme konusunda daha cüretkar davranmana ve daha az sorumluluk duygusu hissetmesine neden olabilecektir.

Allah inancı olan bireylerin hissettikleri teslimiyet duygusunun onları ruhen sağlıklı ve dengeli hâle getirdiği söylenmektedir. En olumsuz durumlarla karşılaşsalar bile öte dünya inancına sahip ve teslimiyetçi bir ruhu olan bireylerin karşılaştıkları durumları Allah'tan gelen bir sınama olarak gördükleri ve bu inanç sayesinde ümitsizliğe düşmeyip kaygıya kapılmadıkları ifade edilmektedir (Aydın, 2009: 89). Bu konuda Kur'an-Kerim'de "*Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.*" (Zümer 9/53) denilerek, günahkarlık duygusunun insanı ümitsizliğe sevk etmemesi gerektiği vurgulanmış ve samimi duygularla tövbe edilmesi halinde ne kadar çok da olsa manevi kirlerden arınmanın mümkün olabileceği ifade edilmiştir.

Sonuç olarak, insanın yeryüzündeki yaşamı bir sınav olarak takdim edilmekte ve yeryüzünde Allah'ın kurallarına uygun bir hayat yaşaması halinde insanın tekrar cennete dönebileceği haber verilmektedir. Bu bağlamda yeryüzündeki sınavında insanın hata yapabileceği ancak ümidini yitirmeden tekrar Allah'a yönelmesi, tövbe etmesi ve kendisinden istenildiği gibi davranışlar sergilemesi durumunda cennete girebileceği ifade edilmektedir.

b. İnsanın Yeryüzündeki Arınma Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi

İslam dinine göre günahtan arınmış ve temiz halde doğmuş olan her insan için belli bir olgunluk seviyesine ulaştığında bir nevi hayat sınavı başlamakta ve bu kişi inanç, ibadet veya günlük yaşam gibi konularda yapmış olduğu her davranıştan dolayı sorumlu olma vasfı kazanmaktadır (Öğüt, 1994: 452). Yaradılışının ardından işlediği ilk suçla birlikte kirlenen ve yaptığı tövbe ile arınan (Bakara 2/34-37) insan için cennete dönebilmeye layık olduğunu kanıtlayacak bir hayat yaşaması gerekmektedir (A'râf 7/23-40). Akıl sağlığı yerinde olan insanlar için belli bir olgunluk yaşına (*bulûğ*) ulaşılmasıyla birlikte imtihan süreci de başlamış olmaktadır. Bu süreçte, Cennette iken iradesini isyan yönünde kullanan insana yeryüzündeki davranışlarında tercihlerini itaat yönünde kullanabilmesi için bir fırsat sunulmuş olmaktadır.

Diğer semitik dinlerden Yahudilikte de kişinin sorumluluklarının başlaması için belli bir yaşa ulaşmış olması şartı bulunmaktadır. Her Yahudi erkek çocuğu 13 yaşına girince Bar Mitzva, 12 yaşına giren her kız çocuğu da Bat Mitzva olur ve dinsel sorumlukları başlar (Besalel, 2001: 95-100). Ancak diğer semitik dinlerden farklı olarak Hristiyanlıkta belli bir olgunluk seviyesine ulaşma şartı aranmaz. Doğduğu andan itibaren kişinin arındırılması gerektiğine inanılır ve vaftiz uygulamasıyla kişinin kurtuluşa ereceği savunulur (Markos 16:16). Vaftiz ritüelinde sorulan sorulara bebeğin vaftiz babası cevap verir. Belli bir yaşa ulaştığı zaman bu soruları kişinin kendisinin cevaplaması gereken konfirmasyon (*chrismation*) ayini ile vaftiz pekiştirilir (Eroğlu, 2015: 165-166).

Yeryüzündeki imtihan sürecinde, insanın uyması gereken pek çok kural bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'e göre insanın yeryüzündeki sınavında başarılı olması için Allah, insanların arasından seçeceği elçilerle ve göndereceği kitaplarla insana yardımcı olacaktır. Bu bağlamda başarılı olanlar cennete geri döneceklerdir. Başarısız olanların ise dünyada kalması mümkün değildir. Yeryüzündeki arınma sürecini tamamlayamayanlar için dünyadan çok daha kötü bir yer olan cehennemde yeni bir hayat başlayacaktır (Tâhâ 20/116-127).

İnsanın yeryüzündeki yaşantısının karşılığını bulduğu öte dünyada da bir hayatın yaşanacağını Kur'an-ı Kerim haber vermektedir. Bu konuyla ilgili olarak "*Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince … Allah onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır.*" (Âl-i İmrân 3/77,174) denilmek suretiyle bazı kötü davranışların kişinin önceden yapmış olduğu iyi davranışları geçersiz hâle getirdiği, kişinin bağışlanmasını ve arınmasını imkânsız kıldığı ifade edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, nasıl davranmaları gerektiği konusunda peygamberlerin insanlara örnek olmakla görevli oldukları bildirilmektedir (Ahzâb 33/21), (Mümtehine 60/4). Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de "*sizi kötülüklerden arındıran … bir Resûl gönderdik*" denilerek peygamberlerin bir diğer vazifesinin insanları inkâr ve günah gibi manevi kirlerden arındırmak olduğu ifade edilmektedir (Bakara 2/129,151), (Âl-i İmrân 3/164), (Cum'a 62/2). Kur'an-ı Kerim'e göre insanın yeryüzündeki yaşamı bir arınma sürecidir ancak bununla birlikte yaşamı boyunca insan tekrar tekrar kirlenmekte ve tövbe edip arınmaktadır. Bu bağlamda pek çok kötülük yapmış insanın dahi son nefesini verinceye kadar tövbe edip arınmasının ve sonraki yaşamı için kendisine fayda sağlayacak davranışlarda bulunmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir (Nisâ 4/17-18).

c. İhtida, Doğum ve Ölümle İlgili Arınma Ritüellerinin Karşılaştırmalı Analizi

İhtida olayı tıpkı doğum ve ölüm hadiselerinde olduğu gibi bir halden başka bir hâle geçişi ifade etmektedir. Geçiş dönemlerinde gerçekleşen değişim süreçleri, semitik dinlerin tamamı tarafından insanın arınmasının veya arındırılmasının zorunlu görüldüğü hadiselerdir. Bu sebeple ihtida, doğum veya ölüm gibi durumlarda kişinin yeni durumuna uygun hâle gelebilmesi için arınmış olması istenmektedir. Arınmayı sağlamak için de bazı ritüeller uygulanmakta ve eski durumundan yeni haline geçen kişi için bir çeşit arınma ritüeli tertip edilmektedir.

c.a. İhtida

Kur'an-ı Kerim'de "Ey imân edenler, müşrikler necistir …" (Tevbe: 9/28) denilmek suretiyle hem kutsal mekânlara giriş konusuyla ilgili bir kural getirilmiştir hem de müşrik olma durumunun bir tür kirlilik olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda İslam dini ile Hristiyan teolojisi arasında inkârı kirlilik saymaları konusunda bir benzerlik vardır ancak Hristiyanlık, insanı doğduğu andan itibaren kirli saymakta ve vaftiz olmadan ölen bebekleri dahi kurtuluştan mahrum bırakmaktadır (*the hope of salvation for infants who die without being baptised*, 2007). Zira Hristiyanlık, Âdem ve eşi tarafından işlenen asli günah (Original Sin) sebebiyle bütün insanların hatta bebeklerin dahi vaftiz oluncaya kadar manevi kirden arınmadığını savunmaktadır (Romalılara Mektup 5:12-21).

Kur'an-ı Kerim ise Âdem ve eşinin yasak ağaca yaklaşmış olmalarından dolayı pişman olduklarını ve yapmış oldukları tövbe ile günahtan arındıklarını anlatmaktadır (Bakara 2/37). Kur'an-ı Kerim'in vermiş olduğu bu bilgiden hareketle geliştirilen 'Berâet-i Zimmet Asıldır' ilkesi (Boran, 2022: 97-100), İslam dininin Hristiyanlıktan ayrışmasına neden

olmaktadır. Zira İslam dini belli bir olgunluk çağına ulaşmamış olan çocukları ve akli melekeden yoksun olanları inanç ve ibadet gibi konularda yükümlü tutmamaktadır (Sinanoğlu, 2011: 385-387).

Dini kabul anlamına gelen ihtida tıpkı yeniden doğmak gibidir. İhtida eden kişi eski kirli halinden tamamen uzaklaşmış olarak inançsızlık halinden arınmış kabul edilir. Semitik dinlerin her üçünde de ihtida ritüelleri, kişinin şahitler huzurunda inancını ikrar etmek suretiyle manevi arınmasını gerçekleştirmesi ve ardından da su ile yıkanmak suretiyle maddi bir arınmayı daha gerçekleştirmesi şeklinde gerçekleştirilmektedir.

Yahudilikte, Museviliğe girmek isteyen kişi, dinî bir otoritenin huzurunda inancını ikrar edip ardından su dolu bir havuzda (Mikve) tüm bedenini yıkamak (Tevila) suretiyle arınmalıdır (Besalel, 2001: 407-409). Hristiyanlıktaki ihtida merasiminde vaftiz uygulaması, aynı şekilde dinî bir otorite tarafından yapılmaktadır (Isaak, 2004). İslamiyet'te ise zorunlu olmamakla birlikte dini kabul eden kişinin inancını şahitler huzurunda ikrar etmesi ve daha sonra da su ile bütün vücudunu yıkamak suretiyle gusül abdesti alması beklenmektedir (Köse, 2000: 555). Kişinin inancındaki değişim aynı zamanda yeni bir hayata başlama ve adeta yeniden doğma anlamı taşımaktadır. Bu sebeple her üç dinde de dine giriş ritüelinin bir parçası olarak tüm bedenin yıkanıyor olması, kişinin inanç boyutunda yaşadığı değişimin fiziksel yansımasıdır.

Sonuç olarak İslamiyet ve Yahudilik insanın işlediği ilk suçtan dolayı cennetten çıkarılmak suretiyle cezasını çektiği veya çekmekte olduğu konusunda benzer görüşlere sahiptir. Ancak İslamiyet herkese açık olan ve kişinin kendi tercihi ile kabul etmesi gereken bir kurtuluş ve arınma yolu olarak kendini takdim ederken Musevilik, Yahudiler için doğuştan kazanılmış bir kurtuluş ve arınma yolu özelliği taşımaktadır. Hristiyanlık ise bir inanç esası haline getirdiği ilk suç konusunu ihtida konusuyla birleştirmiştir. Böylece Hristiyanlık, İsa Mesih'in insan tarafından işlenen ilk suça kefaret olmak üzere kendini feda ettiğine inanmayı mutlak bir arınma ve kurtuluş yolu olarak benimsemiştir.

Semitik dinlerin her üçünde de ihtida merasiminin şahitler huzurunda yapılmasının gerekli görülmesi ve ihtida merasiminin farkı şekillerde uygulanıyor olsa da suyla arınma şeklinde tamamlanıyor olması gibi bazı benzerlikler bulunmaktadır. Kişinin yeni bir dini kabul edişi aslında yeni bir toplumu da kabul etmesi anlamına gelmektedir. Bu sebeple ihtida merasiminin şahitler huzurunda ikrarı aslında kişinin dinini kabul ettiği toplum tarafından tanınmasını ve benimsenmesini sağlamaktadır.

c.b. Doğum

Semitik dinlere göre doğum sonrasında bebeğin arındırılmasının yanı sıra annenin de maddi ve manevi açıdan arınması gerekmektedir. Yahudiliğe göre doğumun ardından anne, temizlenmesi için gereken süreyi (erkek bebekte 7 gün, kızda 14 gün) tamamladıktan sonra içi su dolu bir havuza girip tüm bedenini suyla yıkamak suretiyle Tevila yapmalıdır (Skolnik, 2007: 435). Hristiyanlığa göre kadın, doğum yapmak suretiyle Âdem ve eşi tarafından işlenen aslî günahtan (Original Sin) dolayı cezasını çekmeli ve kefaretini ödemelidir (Yaratılış 3:16). Böylece doğum yapan kadın manevi kirinden arınmış olmaktadır. Ayrıca doğan bebeğin de vaftiz edilmesi gerekir. Zira vaftiz aslî günaha kefaret olmak üzere İsa Mesih'in kurban edilişine dair inancın ifadesidir (Meslin, 2005: 782; Tarakçı, 2006: 311).

Manevi kirlilik hali kutsalın tecrübe edilmesine engel bir durumdur (Eliade, 2005: 234). İslam dininde de regl (hayız) hali ile doğum sonrası lohusalık (nifaz) hali manevi bir kirlilik sayılmıştır. Bu sebeple bu durumdaki kadınların bekleme sürelerini doldurup su ile arınmak (gusül) suretiyle maddi ve manevi arınma ritüellerini gerçekleştirmeleri gerekmektedir (Günay, 2007: 79-81). Arınma ritüelini gerçekleştirmeyen lohusaların bazı ibadetleri yapmaları yasaklanmıştır (el-Buhârî, 1998, Hayız, 6), (Müslim, 2003, Hayız, 16, 67-69) (Müslim, 2003, Hac, 119-120)

Doğumunun ardından kırkıncı gün bebeğin yıkanması uygulaması gibi bazı halk inanışları bulunmakla birlikte İslam dininde bebeği arındırmak maksadıyla Hristiyanlıktaki vaftiz uygulamasına benzer herhangi bir arındırma ritüeli uygulanmamaktadır. Bununla birlikte bebek için kurban (Akika) kesilmesi uygulamasının bebekten ezayı giderdiği ifade edilmiştir (Ebû Dâvûd, 2013, Edâhî 21). Ayrıca bebeğin ilk saçının kesilip ağırlığınca sadaka verilmesi uygulamasının pek çok faydasının olduğu ifade edilmiştir. Toplumsal dayanışmanın yanı sıra sadakanın bebekten musibetleri uzaklaştırdığı, saçları kesilen bebeğin gözeneklerinin açıldığı ve bebeğin görme, işitme ve koklama gibi duyularına fayda sağladığı ifade edilmiştir (Radinî, 2020: 686-699).

c.c. Ölüm

Doğum ve ölüm gibi geçiş dönemlerinde yaşanan değişim sebebiyle uygulanmakta olan arınma ritüellerini, bizzat bireyin kendi üzerinde uygulaması gereken ritüeller ve geçiş dönemlerinden etkilenen bireye diğer bireyler tarafından uygulanması gereken ritüeller şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Doğum bebek için de anne içinde bir halden başka bir hâle geçiş anlamına gelmektedir. Bu sebeple bizzat anne için

doğum sonrası arınma ritüelleri olduğu gibi bebek için de arınma ritüelleri uygulanmaktadır. Bu durum ölüm için de geçerlidir. Vefat eden kişiyi arındırmak için bazı ritüeller uygulanmaktadır. Bu uygulamada cenazenin arındırılmasına iştirak eden bireylerin de kendilerini arındırması gerekmektedir zira naaşı arındırma ritüelini gerçekleştiren kişi, dinî açıdan temiz sayılmayan cesedi arındırırken kirlenmiş olduğu için cenazeyi yıkadıktan sonra kendisi de yıkanmalıdır.

Semitik dinlerin tamamında ölünün bedeninin yıkanması gerekmektedir. Yahudilikte ceset hem kirli hem de kirletici olduğu için cesedinin bulunduğu ev ile birlikte bitişik evler de kirli kabul edilir ve bu evlerdeki sular kullanılmaz (Behar, 2009: 383-384, 426-427). Yahudilikte, ceset bir tahta üzerine yatırılır ve içerisine esans katılmış suyla iki kişi tarafından yıkanır (Eisenstein, 1905: 68). Hristiyanlıkta ölen kişinin öte dünyada cennete (heaven) girmeden önce bir süre arafta (purgatory) beklemesi ve arınma sürecini (purification) tamamlaması gerektiğine inanılmaktadır (Collinge, 2006: 245). Cesedin yıkanmasının ve güzel elbiseler giydirilerek defnedilmesinin öte dünyada mevtaya huzur vereceğine inanılmaktadır (Kızılabdullah, 2019: 125-126).

İslam inancına göre ölüm olayının ardından en kısa sürede cesedin toplumdan uzaklaştırılması gerekmektedir. Zira insan bedeni öldükten sonra kısa sürede çözülmeye ve bozulmaya başlamakta ve diğer canlılar için bir tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca ölen kişinin önceki hayatı veya ölüm şekli üzerinden oluşabilecek algılar veya halk inanışları sebebiyle toplumda bir gerginliğin oluşması muhtemeldir. Bu bağlamda İslam dini cenaze ile ilgili ritüellerin en kısa sürede yapılmasını istemektedir. Bu şekilde, ölen kişi eğer iyi ise çabucak makamına kavuşmuş olacaktır, eğer kötü ise cenaze işlemlerinin süratle yapılması sayesinde şerli kişinin toplumdan en kısa süre içerisinde uzaklaştırılması sağlanmış olacaktır. (el-Buhârî, 1998, Cenâiz, 51), (et-Tirmizî, 2011, Cenâiz, 30), (Müslim b. el-Haccâc, 2003, Cenâiz, 16). Sonuç itibariyle bu uygulama ile toplumun arındırılması gerçekleşmiş ve cesetten dolayı oluşabilecek maddi veya manevi olumsuzlukların giderilmesi sağlanmış olmaktadır.

Ölen kişinin cesedi sağlık açısından toplum için bir tehdittir ancak İslam dinine göre cesedin yıkanmasının asıl sebebi ölen kişinin bedeninin maddi açıdan kirli olması (necis) değildir. Hatta İslam inancına göre Müslüman olmayanların cesetleri dahi necis olarak görülmemiştir. Bu konuda din bilginleri arasında görüş birliği olduğu ifade edilmekte ve cesedin yıkanmasının asıl sebebinin cesedin manevi açıdan kirli (hades) oluşu sebep gösterilmektedir (Bayar, 2021: 279-280).

d. İnsanı Arındıran Pratiklerin Karşılaştırmalı Analizi

Peygamberlerin ve ilahi uyarılar içeren kutsal kitapların insanın arınmasına ve tekrar cennete ulaşmasına yardımcı olacağı ifade edilmekle birlikte bu durum sadece arınmak isteyenlere fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla inanç sahibi olmayan bir kişinin arınma sürecinin başlaması da mümkün olmayacaktır. Bu bağlamda İslam dininin inanç esaslarını benimsediğini ikrar eden bir kişinin bazı uygulamalar ile arınması gerekmektedir.

İslam inancına göre insanların yeryüzünde yaptıkları her davranış kaydedilmektedir ve herkes yaptığının karşılığını mutlaka görecektir (Kehf 18/49). Yeryüzünde yapılan iyilikler ve kötülükler öte dünyada karşılığını bulmaktadır. Hatta kişi bizzat iyilik yapmayıp sadece iyiliğin yapılmasına aracılık etmesi halinde dahi sevap kazanmakta veya kötülüğe aracılık etmesi halinde işlenen günaha ortak olmaktadır (Nisâ 4/85).

Yeryüzünde yapılan her davranışın sevap ya da günah cinsinden bir karşılığı olmakta ve kişinin öte alemdeki konumunun belirlenmesinde kullanılmaktadır (En'âm 6/120), (Yâsîn 36/54), (Mü'min 40/17). Dolayısıyla inancı gereği her Müslümanın günaha neden olacak davranışlardan kaçınması ve sevap kazandıracak davranışlara yönelmesi aksi davranışlarda bulunması halinde günahtan arınmaya çalışması beklenmektedir.

İslam inancına göre bir Müslüman günah işlemiş olsa bile pişmanlık duyup tövbe etmesi halinde bağışlanacaktır. Dinî konularda olduğu gibi günlük hayatta sıkça hissedilen pişmanlık duygusu, yaşanılan bir olay veya istenmeyen bir durumdan sonra hissedilen hoşnutsuzluk, üzüntü ve o davranışı veya durumu düzeltme arzusudur. Pişmanlık, yapılan bir tercih neticesinde gerçekleşen bir eylemden kaynaklanabileceği gibi herhangi bir eylemde bulunmamaktan dolayı da ortaya çıkabilmektedir (Özdemir & Düzgüner, 2020: 505).

Sonuç itibariyle sevap kazanma ve günahtan kaçınma motivasyonuna sahip bir Müslümanın duygu düşünce ve davranışlarında olumlu bir dinî tutuma sahip olması halinde dahi günah işlemesi mümkündür. Bu durumda kendini manevi açıdan kirlenmiş hisseden kişiler için onları ümitsizliğe düşmekten kurtaracak ve din ile bağını tekrar kuracak olan tövbe, kefaret ve ibadet gibi bazı uygulamalar kişinin arınmışlık duygusunu hissetmesi ve dinle ilişkisini yeniden tesis etmesine katkı sunmaktadır.

d.a. Tövbe

Tövbe, semitik dinlerin tamamında var olan ve kişinin dinine bağ-

lılığını sürdürmesini sağlayan bir uygulamadır. Tövbe uygulaması, davranışlarındaki bazı hatalardan dolayı bireylerin dinî tutumlarındaki düşünsel, duygusal veya davranışsal unsurlarda bir tutarsızlığın oluşmaması açısından önemlidir. Zira yapmış olduğu kötü bir davranışın ardından kendisinin terk edileceğini veya cezalandırılacağını düşünüp ümitsizliğe kapılan bir kişinin dinle sağlıklı bir bağ kurması ve bunu sürdürmesi oldukça güçtür. Kişinin kendi iradesiyle dinini terk etmesi durumu hariç kişinin din ile bağını koruduğu sürece tövbe etmek suretiyle işlediği bütün günahlardan arınabileceğine inanıyor olmasını sağlaması tövbe ritüelinin temel işlevidir.

Yahudilikteki tövbe (*Teşuva*) uygulaması, kişinin kendi tercihi doğrultusunda her an yapılabiliyor olmakla birlikte günlük, haftalık ve aylık periyotlar şeklinde düzenli olarak da uygulanan bir ritüeldir. Roş Haşana, Yom Kippur, Sukkot, Hanuka, Fısıh ve Şavuot gibi bayramlar, Yahudi takviminde öne çıkan günlerdir (Cengil & Tekin, 2016: 37). Yıllık bayramlarda yapılan tövbe uygulaması Yahudi yılbaşı olan Roş Haşana'da ayrı bir önem kazanır hatta bu günler 'tövbenin on günü' olarak da isimlendirilir (Ünal, 2008: 209-212). Yılbaşında yapılan tövbe uygulaması ile kişinin yeni yıla günahtan arınmış olarak girmesi amaçlanmaktadır. Aynı amaç doğrultusunda her ayın başında hilalin görüldüğü günde (*Roş Hodeş*) bir ay boyunca yapılan davranışlar düşünülerek tövbe edilir (İpek, 2021: 631-632). Aynı şekilde cuma günü, hafta boyunca yapılanlar gözden geçirilerek birine zarar verilmişse telafi edilmek şartıyla tövbe edilmesi gerekmektedir (Behar, 2009: 115-122). Bu uygulamalardaki ortak amaç kişinin yeni haftaya, yeni aya ve yeni yıla günahtan arınmış olarak girmesini sağlamak ve temiz bir başlangıç yapmaktır. Yahudilikte, Beytü'l Makdis'te (*Bet Amiktaş*) kurban ritüellerinin tertip edildiği dönemde icra edilen uygulamalardan biri olan 'günah itirafı' (*Viduy*) uygulamasında, suçlu olan kişinin hatasını telafi etmesi kaydıyla Beytü'l Makdis'teki kurban merasiminin ardından ayağa kalkması, Viduy duasını okuması ve günah itirafında bulunması gerekmektedir (Besalel, 2001: 755).

Semitik dinlerden Hristiyanlıkta, Pavlus tarafından güçlü bir temele oturtulan 'Âdem ile eşi tarafından işlenen aslî günahın bağışlanması için İsa Mesih'in kurban edildiğine' dair inanç (Romalılara Mektup 3:21-26; 5:6-9; 8:1-4) Hristiyanlığın bütün inanç esaslarının ve dini uygulamalarının temelini oluşturmuştur. Böylece Hristiyanlıkta, çarmıh olayının mutlak surette bir arınmayı ve onarımı sağladığı inancı gelişmiştir (Michel, 2012: 83). Bu bağlamda, İncil'in "…*içimizden biri günah işlerse, adil olan İsa Mesih bizi Baba'nın önünde savunur.*" (Yuhanna'nın Birinci Mektubu

2:1-2) sözleriyle, günah işleme konusunda zaafı olan bütün Hristiyanların günahlarının bağışlanacağı ifade edilmiştir (Blackley & Hawes, 1876: 303-304). Ayrıca Hristiyanlıktaki sakramentlerden biri de kilisede gerçekleştirilen günah itirafıdır. Bu ritüelde rahipler, havarilerin İsa Mesih'ten aldıkları yetkiyle (Yuhanna 20:19-23) itirafta bulunan kişiyi Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına affetmektedirler (Gündüz, 2019: 99).

İslam dinine göre tövbe edecek kişi başkalarına zarar vermişse evvela zararı tazmin etmelidir ancak İslam dininde Yahudilik veya Hristiyanlıkta olduğu gibi bir günah itirafı uygulaması bulunmamaktadır (Böke, 2012: 279-283). Bu farklılıkla birlikte İslam dinindeki tövbe uygulamasının temel işlevi diğer semitik dinlerdekiyle aynıdır. Semitik dinlerdeki tövbe ritüellerinin ortak özelliği, müntesiplerine tamamen temizlendiklerini, günahlarından arınarak cezalandırılmaktan kurtulduklarını hissettiriyor olmasıdır. Bu bağlamda İslam dinindeki tövbe uygulaması da aynı işlevi icra etmektedir. Dinden çıkmadığı ve ölüm anı gelmediği sürece (Nisâ 4/18) her Müslümanın ne kadar günah işlemiş olursa olsun tövbe etme imkânı olduğu ifade edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, günah işleyen Müslümanlara hitaben Allah'ın merhametinden ümitlerini kesmemeleri gerektiği ve Allah'ın bütün günahları bağışlayacağı bildirilmektedir (Zümer 39/53). Ayrıca günahından tövbe eden kişinin hiç günah işlememiş gibi olacağı (ibn Mâce, 2010, Zühd, 30) ifade edilmek suretiyle yapılan tövbe sayesinde kişinin günahtan tamamen arınacağına dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla günah işlememe azmini gösteremeyen bir Müslümanın yaptığı davranıştan dolayı samimi bir şekilde pişmanlık duyması ve tövbe etmesi halinde Allah ile bağını tekrar kurabileceğine inanması gerektiği ifade edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in verdiği bilgilere göre şeytan da (Bakara 2/34) insan da (Tâhâ 20/121) Allah'ın emrini yerine getirmemiş ve her ikisi de işlediği suçtan dolayı kirlenmiştir. Ancak şeytan suçsuz olduğunu iddia etmiş hatta Allah'ı suçlamıştır (A'râf 7/12-16). İnsan ise tövbe etmiş ve bağışlanmak için Allah'a yalvarmıştır (A'râf 7/23). Bu bilgiler, Allah nezdinde tövbenin ne kadar kıymetli olduğunu ve insanın tövbe etme potansiyelini kullanabilmesi için günah işleme özelliğine sahip olmasının adeta bir zaruret olduğunu göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, meleklerin gece gündüz Allah'a ibadet ettikleri (Fussilet 41/38) ve Allah tarafından kendilerine her ne emredilirse yerine getirdikleri (Nahl 16/50) anlatılmaktadır. İnsanın, kendisine yasaklanan meyveyi yemesini ve böylece Allah katında değerinin düşmesini isteyen şeytan, insanı yasak ağaçtan yemesi halinde melek gibi olacağını

söyleyerek kandırmıştır (A'râf 7/20). Dolayısıyla insanın melek gibi olmayı arzuladığı anlaşılmaktadır. Ancak Kur'an-ı Kerim'de, "*Eğer dileseydik, içinizden, yeryüzünde yerinize geçecek melekler yaratırdık*" (Zuhruf 43/60) denilerek, insandan melek gibi olmasının beklenmediği bildirilmektedir. Ayrıca "*Eğer siz hiç günah işlemeseniz, Allah sizi toptan helak eder; günah işleyen, ardından da tövbe eden bir kavim yaratır ve onları bağışlardı*" (Müslim, 2003, Tevbe, 9) denilerek, insanın tövbe etmesinin yaratıcısı nezdinde ne denli değerli olduğuna dikkat çekilmektedir.

Tövbe uygulamasının özünde, pişmanlık duyma ile beraber günahtan arınmışlık duygusu ve yaratıcıyla arada var olan ve zedelenmiş olduğuna inanılan ilişkinin tekrar tesis edilmiş olduğu inancı vardır. Bu bağlamda dua uygulamasının tövbe kapsamında algılandığı ve yapılan duaların kişiyi manevi kirlerden arındırdığına inanıldığı ifade edilmektedir (Dağcı, 2021: 190-191). Dua ile psikolojik iyi olma arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu ifade edilmektedir (Seyhan, 2013: 176). Herhangi bir formatta yapılma zorunluluğu bulunmayan dua uygulamasında birey, mutlak güç ve kuvveti elinde bulundurduğuna inandığı Aşkın varlığa yönelmektedir (Koç, 2003: 376). Bu açıdan bünyesinde mutlak bir teslimiyet barındırmakta olan dua, bireyi kendi ihtiraslarından arındırmaktadır.

d.b. Kefaret

Semitik dinlerin tamamında bulunan kefaret uygulaması, bir tür ceza ödemek suretiyle kişinin kazara yaptığı hatadan veya kasten işlediği günahtan arınmasını sağlamaktadır. Kefaret uygulaması da tıpkı tövbe uygulamasında olduğu gibi kişinin pişmanlık duyarak kendisini rahatsız eden manevi kirden arınmasına yönelik bir uygulamadır. Ancak kefareti tövbeden ayrıştıran temel fark kefaret uygulamasının fiziksel bir şekilde uygulanıyor olmasıdır.

Semitik dinlerden Yahudilikte kefaret uygulaması günümüzde de uygulanıyor olmakla birlikte geçmişte bütün Yahudi toplumunun günahlarının bağışlatılmasına yönelik olarak uygulanan önemli bir ritüeldir. Yahudilikte günah, sadece Tanrı ile insanın arasındaki bağı bozmakla kalmayıp aynı zamanda evrenin düzenini de bozan ve toplumsal sonuçları olan bir eylemdir (Yılmaz, 2019: 14). Bu sebeple günahtan arınmak için bazı uygulamaların yapılması gerekmektedir. Oruç, sadaka, dua veya çile çekmek gibi arınma yöntemleri olsa da kurban en önemli kefarettir (Öztürk, 2002: 181-182). Yahudilikte kapparah (*kapara*) kelimesiyle ifade edilen kefaret uygulaması, "*günahın silinmesi ve onarımı için yapılan eylem ve bir şeyin karşılığı olarak onun yerine geçen şey*" olarak tanımlanmıştır (Haleva vd., 2010b: 869). Yahudilikteki kefaret uygulaması günümüzde, Yom Kipur'un arifesinde (*Erev Kipur*) aile reisinin hane halkına kefaret olmak

üzere bir horoz kesmesi şeklinde uygulanmaktadır (Behar, 2009: 277-284). Geçmişte ise yapılan hataların telafisi için kullanılmıştır. Mısır'dan çıktıktan sonra Musa peygambere Tanrı ile buluşacağı özel bir çadır (*Mişkan Oel Moed*) yapması emredilmiş olup bu çadırın ve içindeki eşyaların nasıl kutsanacağı Tevrat'ta tarif edilmiştir. Kutsama için kullanılacak kutsal yağın ve kutsal tütsünün hangi malzemeler kullanılarak nasıl yapılacağı tarif edildikten sonra bunların aynısının yapılması yasaklanmış ve Tevrat'taki reçeteyi okuyup kutsal yağın aynısını yapanlara ve bu yağı yetkisi olmadan kullananlara karet (*kesilme*) cezasının uygulanması emredilmiştir (Çıkış 30:22-38). Ancak bu davranışı bilmeden yapan kişinin Hatat Kevua (*Kefaret Kurbanı*) kesmesi suretiyle kefaretini ödeyebileceği ve cezalandırılmaktan kurtulabileceği ifade edilmiştir (Haleva vd., 2010a: 405). Yahudilikte hatalara karşılık olarak kurban kesilmesi yanında geçmişte günahların bağışlanması sağlamak için kefaret olarak kurban kesildiği veya hayvanın azat edildiği de görülmektedir. Geçmişte Harun peygamber ve daha sonra onun neslinden gelen kohenler tarafından Yom Kipur gününde Yahudilerin günahlarının bağışlanması için uygulanan bu ritüelde, yıkanıp arınan ve kutsal kıyafetler giyinen baş kohenin kendi günahlarının bağışlanması için bir boğayı, halkın günahlarının bağışlanması için de bir tekeyi kurban olarak kestiği anlatılmaktadır. Ayrıca bu ritüelde kırmızı kurdele bağlanmış ikinci bir teke de doğaya bırakılmaktadır (Levililer 16:1-34), (Özalp, 2021: 337). İslam öncesi Arap toplumunda da sağlık veya güvenlik gibi maksatlara ulaşıldığında bazı hayvanların (*Bahîra, Sâibe*) doğaya salındığı ifade edilmektedir (el-Buhârî, 1998, Menâkib, 12). Her iki uygulamada da sağlık ve güvenliği tehdit eden tinsel varlıklardan arınmanın amaçlandığı ve kurbanlık hayvanların serbest bırakılması suretiyle kansız kurban ritüelinin uygulandığı görülmektedir.

Hristiyanlık, Yahudiliğin devamı olmakla birlikte Yahudilikteki uygulamaların çoğunu kaldırmış veya yeni bir forma sokmuştur. Bunların en başında da kefaret uygulaması gelmektedir. Geçmişte Yahudi halkının günahlarını kurban sunusuyla bağışlatan baş kohenin uyguladığı kefaret ritüeli Hristiyanlığın temel akidesini oluşturmuştur. Bu bağlamda Hristiyanlığın kendi teolojisini kefaret meselesi üzerine kurduğu ifade edilmiştir (Katar, 1997: 53-56). Hristiyanlığa göre bütün insanlar tek bir ruhtur. Dolayısıyla Âdem ve eşi tarafından işlenen suç bütün insanlığın suçudur (Milne, 1995: 100-104). Bu suçun bağışlanabilmesi için kefaret olarak dünyevi bir kurban sunulması, Tanrı'nın zedelenen şerefini tazmin etmeye yetmeyecektir. Bu yüzden Tanrı kendisine eşit olan birinin yani oğlunun ilk suça kefaret olmak üzere kurban edilmesine izin vermiştir (Thurner, 2013: 580-581). Böylece Hristiyanlar bu kefaret saye-

sinde günahtan arındıklarına ve cezalandırılmaktan kurtulduklarına inanmaktadırlar (Seet, 2010: 9).

İslam dininde kefaret uygulaması, kötü davranışta bulunan bir Müslümanın tövbe ederek manevi açıdan arınmasının yanı sıra maddi olarak da bir şeyler yapmasını gerektiren bir uygulamadır. Kişiyi yapmış olduğu olumsuz davranış sebebiyle cezalandırmanın ötesinde fakirlere yardım etmek gibi kişiyi topluma faydalı davranışlarda bulunmaya veya ibadet yapmaya yöneltme amacı taşımaktadır. Bu bağlamda İslam'da kefaret uygulaması sadece kişiyi arındırmakla kalmamakta aynı zamanda onun iyi biri olmasını sağlayarak Allah'a yakınlaştırmaktadır.

İslam'da kefaretler oruç bozma, hac kurallarına uymama veya Allah'a verdiği sözü tutmama gibi Allah-kul arasındaki ilişkiler konusundaki hatalı davranışların karşılığı olarak yapılabildiği gibi kişinin eşine hakaret içeren sözler söylemesi (*zihâr*) veya kazayla adam öldürmesi gibi kul ile kul arasındaki ilişkilerde yapılan olumsuz davranışların düzeltilmesi amacıyla da yapılmaktadır.

Orucu kasten bozmanın kefaretiyle ilgili İslam tarihinde yaşanan bir olayda, oruçluyken eşine yaklaşan bir kişi ne yapması gerektiğini Hz. Peygambere sorunca; köle azat etmesi, iki ay oruç tutması veya altmış fakiri doyurması söylenmiştir (Buhârî, 1998, Savm, 30), (Müslim, 2003, Sıyâm, 81). Bu olaydan anlaşıldığı kadarıyla hatalı Müslümanların tövbe etmeleri yanında pişmanlıklarını gösterecek olumlu davranışlarda bulunması istenmektedir. Hac ibadetini yaparken uyulması gereken kurallardan herhangi birini ihlal eden kişinin de yapmış olduğu davranışa göre kurban kesmek, oruç tutmak veya sadaka verip fakirlere yardım etmek gibi kefaretlerden birini yapması gerekmektedir (Maçin, 2001: 44-57).

İslam öncesi Arap adetlerinden kalma bir boşama şekli olan zıhâr, bir erkeğin karısını, kendi akrabalarından birine benzetmesi suretiyle ve genellikle karısına, "*sen bana annemin sırtı (zahrı) gibisin*" diyerek boşaması durumunu ifade etmektedir (Yaman, 2013: 387-390). Kur'an-ı Kerim'de çirkin bir davranış olduğu ifade edilen zıhârın yapılması halinde kişinin köle azat etmek, iki ay oruç tutmak veya altmış fakiri doyurmak gibi kefaret türlerinden birini yapması istenmektedir (Mücâdele 58/1-4). İslam dini cahiliye döneminde uygulanan ve kadının mağdur olmasına neden olan bu uygulamaya müdahale etmiş ve kocanın yaptığı bu davranışa karşılık ona kefaret ödetmiştir (Balcı, 2023: 79-87).

İslam inancına göre bir kişinin bir konuda yapacağı davranışı Allah adına yemin ederek taahhüt etmesi ve sözünde durmaması halinde bir köle azat etmek, üç gün oruç tutmak, on fakiri doyurmak veya onlara

giysi almak gibi kefaret türlerinden birini yerine getirmelidir (Mema, 2011: 36-43). Yeminini bozan kişinin sosyal bir müeyyide olmaksızın kişinin kendi iradesiyle kefareti yerine getirmesine dikkat çekilmiş ve bunun toplum ahlakı üzerindeki olumlu yansımasına dikkat çekilmiştir (Candan, 2010: 438-439). Son olarak yanlışlıkla birinin ölümüne sebebiyet veren kişinin bir köle azat etmesi ve maktulün ailesine diyet vermesi bunu yapmaya imkânı olmadığı takdirde iki ay oruç tutması istenmektedir (Maçin, 2001: 100-108).

İslam dinindeki kefaret uygulamalarının ortak noktası, hatasından pişmanlık duyan kişinin bu pişmanlığını somut davranışlara dönüştürmesidir. Kefaret uygulamasıyla arınmak isteyen kişi, köle azat etmek, fakirlere yemek yedirmek veya fakirlere kıyafet vermek gibi topluma yararlı davranışlarla hem hatasının kefaretini ödemekte hem de Allah'a yakınlaşmaktadır. Bu bağlamda kefaret uygulaması, kişiye bağışlanma duygusunu hissettiriyor olması bakımından psikolojik yönü olan ve aynı zamanda pişmanlığını topluma faydalı eylemlerle gösteriyor olması bakımından sosyal yönü bulunan bir arınma ritüelidir.

d.c. İbadet

İbadetler, belli bir şuur düzeyinde haşyet ve muhabbet duygusu hissedilerek gerçekleştirilen bazı bedensel hareketleri ifade etmektedir. Bu bedensel hareketlerin vücudun fizyolojik yapısında oluşturduğu uyarılmanın ruhsal yapıya olumlu yansımaları olduğu ifade edilmektedir (Küşat, 2011: 23-25). Ayrıca ibadetlerin dinî şuuru geliştirme ve dini hayatı besleme konusundan güçlü bir potansiyelinin bulunduğu vurgulanmaktadır (Karaca, 2023: 208).

Semitik dinlerdeki maddi arınma ritüelleri bizatihi müstakil olarak herhangi bir sebebe ihtiyaç duyulmaksızın yapılabilmekte olan ibadetlerdir. Bununla birlikte maddi arınma ritüelleri hem diğer bazı ibadetlere başlamadan önce yapılması istenen ve kişiyi manevi açıdan ibadet yapmaya hazır hâle getiren uygulamalardır hem de bazı davranış ve durumlardan sonra kendisinde maddi kirlilik hali oluşan kişiyi temizleyip maddi kirlerden arındıran uygulamalardır.

Yahudilikte, Yom Kipur (*kefaret günü*) gününden bir gün önce Erev Kipur (*kefaret arefesi*) gününde tevila yapılarak tüm beden yıkanır (Behar, 2009: 277-284). Diğer bayramlar ve Şabat (*cumartesi*) hazırlığında da yapılan tevila hem müstakil bir ibadettir hem de kutsal zamanlara kişiyi hazırlamaktadır. Regl (*Niddah*) hali bittiğinde kişiyi arındırıp eski halinden yeni haline geçişi ifade eden tevila, aynı zamanda doğum, ölüm, gibi durumlarda veya düğün öncesi perşembe günü hazırlığında (Besalel,

2001: 407-409) yapılmak suretiyle kişinin yeni durumuna geçiş sürecini tamamlayan bir uygulamadır.

Tevila (*beden yıkama*) gibi Netilat Yadayim (*el yıkama*) uygulaması da aslında müstakil bir ibadettir. Bununla birlikte hem diğer ibadetler için hazırlayıcı hem de kişiyi maddi kirlerden arındırıcı bir uygulamadır. Bu bağlamda Netilat Yadayim uygulaması, Şema Yisrael duasını okumak gibi Yahudiler için özel önemi olan ibadetlere başlamadan önce yapılması gereken hazırlayıcı bir ibadettir. Şema Yisrael duası, Yahudilerin 'kelime-i tevhidi' olarak (Adam, 2015: 100) veya bir nevi 'amentü duası' olarak tanımlanmaktadır (Yasdıman, 2002: 108). Bir Yahudinin Şema Yisrael duasını okuyabilmesi için ellerini yıkaması gerekmektedir (Behar, 2009: 71-74). Ayrıca tuvaletten sonra, ayakkabı çıkarılınca, tırnak kesilince, cenaze merasiminden sonra ve cinsel yakınlaşma gibi durumlardan sonra ellerin yıkanması suretiyle yapılan Netilat Yadayim uygulaması kişiyi maddi kirlerden arındırmaktadır (Berenbaum, 2007: 112).

Semitik dinlerden Hristiyanlık, Yahudiliğin devamı olmakla birlikte Yahudi dinî ritüellerinin pek çoğunu ya yürürlükten kaldırmıştır ya da yeni bir forma sokmuştur. Hristiyanlığa girişi ifade eden vaftiz ritüeli ilk başlarda nehirde (Meslin, 2005: 779), denizde veya gölde yapılmış olup M.S. 3. yüzyıldan itibaren vaftizhanelerde yapılmaya başlanmıştır (Yazıcı, 2018: 24). Hristiyan inanç ve uygulamalarının temelini inşa eden Pavlus, İsa Mesih'in çarmıha gerilmesinden dolayı bütün Hristiyanların kurtuluşa erdiğini iddia etmiş ve Kutsal Yasa'ya (*Musa şeriatı*) uymalarına gerek kalmadığını söylemiştir (Romalılar'a Mektup 7:1-25). Âdem ile eşinin yasak ağacın meyvesini yemelerinden dolayı bütün insanların kirlendiğini ve İsa Mesih'in kurban edilişiyle insanlığın bu kirden temizlendiğini savunan Hristiyan inancının benimsenmesi halinde vaftiz olunması gerekmektedir. Böylece kişi Âdem ve eşi tarafından işlenen suçtan dolayı kendisini kirleten manevi günahtan arınmış olmaktadır (Isaak, 2004).

İslam dinine göre Allah ile iletişime girmeye katkı sunan ibadetler psikolojik açıdan iyi olmaya katkı sunmasının yanı sıra (Kımter, 2016: 301-302) kefaret işlevini de barındırıyor olmasından dolayı kişinin günahtan arınmasın da yardımcı olmaktadır. İbadetler daha önceden yapılmış olan kötü davranışlar sebebiyle kazanılmış günahların silinmesine dolayısıyla da kişinin manevi kirlerinden arınmasına katkı sağlamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de "*Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder…*" (Hûd 11/114) buyrulmaktadır. Ayrıca "*Bir kimse evinde güzelce temizlenir, sonra Allah'ın farzlarından bir farzı yerine getirmek için Allah'ın evlerinden birine giderse, attığı*

adımlardan her biri bir günahı silip yok eder; diğer adımı da onu bir derece yükseltir" (Müslim, 2003, Mesâcid, 282) hadisinden anlaşıldığı kadarıyla yapılan ibadetler hem kişiyi günah kirinden arındırmaktadır hem de yapılan ibadetin sevabından hiçbir şey azalmamaktadır.

İslam dininde, bütün bedeni yıkamak suretiyle yapılan boy abdesti (*Gusül*) ibadeti ile bedenin el, yüz ve ayak gibi bazı kısımlarını yıkamak suretiyle yapılan abdest (*vudû'*) ibadeti her zaman yapılabilecek müstakil bir ibadettir. Bununla birlikte bu ibadetler dinî günler öncesinde, namaz veya Kâbe'yi tavaf etmek gibi bazı ibadetlere başlamadan önce yapılmakta (Şener, 1988: 69) ve bu şekilde kişiyi arındırmak suretiyle diğer ibadetleri yapmaya hazırlamaktadır.

Müstakil bir ibadet olarak kişinin her zaman yapabileceği bir ibadet olan gusül uygulaması, zorunlu olmamakla birlikte doğum, ölüm veya ihtida gibi geçiş dönemlerinde yapılmaktadır. Ayrıca cuma günü ve bayram namazları öncesinde kutsal zamanlara hazır hâle gelmek için veya ihram ve vakfe öncesinde kutsal mekâna girmeye ve ibadet yapmaya hazır hâle gelmek için de yapılmaktadır. Bununla birlikte cünüplük, hayız ve nifas gibi hükmî açıdan kirli sayılan hallerden kişiyi arındırmaktadır (Şener, 1996: 213-214).

İslam dininde yine müstakil bir ibadet olmakla birlikte diğer bazı ibadetlere hazırlık için şart koşulan ve vücudun belli kısımlarının yıkanması suretiyle yapılan abdest ibadeti de kişiyi maddi ve manevi açıdan arındırmaktadır. Namaz ibadetini yapabilmek için bir hazırlık şartı olan abdest ibadeti ayrıca Kur'an okumak, Kâbe'yi tavaf etmek gibi ibadetler öncesinde yapılmaktadır (Şener, 1988: 68-70).

İslam dinine göre bedensel temizlik sağlamasının yanı sıra kişiyi manevi kirlerden de arındıran ve kişiyi olumsuz duygulardan uzaklaştırarak kişiye dengeli bir ruh hali kazandıran gusül ibadeti, bütün vücudun su ile yıkanması şeklinde yapılıyor olması bakımından ve yapılış gerekçeleri açısından Yahudilikteki tevila uygulamasıyla benzeşen yönleri olan bir ibadettir. Abdest uygulaması da yapılış şekli açısından Yahudilikteki netilat yadayim ile kısmen benzeşmektedir. Hristiyanlıktaki vaftiz uygulaması ise su ile yapılması bakımından benzerlik göstermekle birlikte Hristiyanlığa girişi ifade etmesi ve ihtidayla özdeşleşmesi bakımından İslam dinindeki gusül uygulamasından ayrışmaktadır.

S o n u ç

Dinler, insanlara nasıl var olduklarını, niçin yaratıldıklarını, dünyada nasıl bir hayat yaşamaları gerektiğini ve öldükten sonra insanları

neyin beklediğini açıklar. İslam dini ve diğer semitik dinler insanın yeryüzündeki varlığını insanın cennette işlediği bir suçla açıklar. Dolayısıyla insanın yeryüzündeki yaşantısı işlediği ilk günahın manevi kirinden arınması sürecidir. Bu süreci başarıyla tamamlayan insan çıkarıldığı ilk yurduna tekrar dönebilecektir.

İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e göre insan, işlediği ilk suçtan dolayı manevi olarak kirlenmiştir ancak Allah'ın insana öğrettiği dua sözleri sayesinde insan tövbe etmiş ve ilk günahının kirinden arınmayı becerebilmiştir. Tövbe ederek manevi açıdan arınmış olmakla birlikte insanın doğası yediği şeyden dolayı değişmiş ve bu sebeple insan cennette barınamaz hale gelmiştir. Ancak insanın yeryüzündeki yaşantısını başlatan bu hadise insanın ilk yurduna dönmesine engel değildir. İlk başta insanın cennetteyken uyması gereken tek bir kural vardır. Kendisine yasaklanan ağaca yaklaşmaması şartıyla cennet nimetlerinin tamamı insana açıktır. Cennetteyken tek kurala uymayı başaramayan insanın yeryüzündeki yaşantısında uyması gereken pek çok kural vardır ve insan cennete tekrar girmek istiyorsa bu kurallara uymak zorundadır.

İnsan fıtratı gereği tercihler yapabilen bir varlıktır. Cennetteyken kendisine yasaklanan ağacın meyvesinden yemeyi tercih eden insan yeryüzündeki hayatında da çoğu kez yanlış tercihler yapmaktadır. Ancak Kur'an-ı Kerim'de insandan istenen şey hiç hata yapmaması değil hatasının ardından pişmanlık duyup ders çıkarması ve hatasını telafi etmeye çalışmasıdır.

Bu bağlamda İslam dini insana, hatalarının ardından nasıl davranması gerektiğine dair açıklamalar yapmış ve işlediği günahın kirinden arınmasına yardımcı olacak tövbe ve kefaret gibi uygulamalarla yeni bir başlangıç yapmasına imkân tanımıştır. İnsanın yaptığı ibadetleri veya iyi davranışları daha önce işlediği günahların bağışlanması için bir temizlenme aracı kılan İslam dini başına gelen musibetlerden dolayı isyan etmeden sabreden kişilerin de günahlarından arınmasını sağlamıştır.

Arınma ritüellerinin özünde genel olarak pişmanlık duymak ve hatayı telafi etmek için daha çok ibadetle meşgul olmak vardır. Ancak İslam dini hatasını telafi etmek isteyen Müslümanlardan fakirlere yardımcı olmasını istemek suretiyle günahtan arınma uygulamalarının toplumsal yardımlaşmaya ve dayanışmaya vesile olmasını sağlamıştır.

K a y n a k l a r

Adam, B. (2015). Yahudilik. [içinde] *Dinler tarihi el kitabı* (ss. 60-126). Ed. B. Adam. Ankara: Grafiker Yayınları.

Akkaya, Ü. H. (2019). Y kuşağı ilahiyat öğrencilerinde model insan algısı. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *15*(15), 43-84.

Aydın, A. R. (2009). İnanma ihtiyacı ve dinî ritüellerin psikolojik değeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *9*(2), 87-100.

Bahadır, A. (1999). *Hayatın anlam kazanmasında psiko-sosyal faktörler ve din.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Balcı, Ş. (2023). İslâm aile hukukunda zıhâr. *Batman Akademi Dergisi*, *7*(1).

Bayar, M. (2021). İslam fıkhında ölünün yaşayanlar üzerindeki hakları. *Amasya İlahiyat Dergisi*, *16*.

Behar, R. N. (2009). *El gid para el pratikante dini uygulama rehberi* (M. Farsi, Ed.; M. Yanar, Çev.). Gözlem Yayınları.

Berenbaum, M. (2007). Netilat yadayim. [içinde] *Encyclopaedia Judaica* (2. baskı). C. 15, (ss. 112-113). Ed. F. Skolnik. Michigan: Thomson Gale.

Besalel, Y. (2001). *Yahudilik ansiklopedisi.* Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.

Blackley, W. L., & Hawes, J. (1876). *The critical english testament the epistles from first timothy and the apocalypse* (3. baskı). C. 3. Edinburgh: Strahan.

Boran, M. (2022). Beraet-i Zimmet asıldır kaidesinin temelleri, kapsamı ve evrenselliği. *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, *5*.

Böke, E. G. (2012). Tövbe. [içinde] *TDV İslâm ansiklopedisi* C. 41. (ss. 279-283). Ankara: TDV Yayınları.

Candan, A. (2010). İslam hukukunda yemin ve ahlakilik. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, *15*, 431-452.

Cengil, M. (2003). Depresyonu önlemede dini inancın koruyucu rolü. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *3*(2), 129-152.

Cengil, M., & Tekin, D. B. (2016). Kutsal zaman, algılanış biçimi ve ibadet hayatına etkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *15*(29), 33-63.

Dağcı, A. (2021). Duaya ilişkin algılar: Metaforik bir araştırma. *Darulfunun İlahiyat*, *32*(1), 179-198.

Demirörs, F. (2022). Dinlerde arınma ve kefaret. *Din ve Bilim*, *5*(1), 21-40.

Düzgün, Ş. (2012). Dinsel ve mitolojik yönleriyle cin ve şeytan algımız. *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, *10*(2), 11-30.

Ebû Dâvûd, S. b. el-E. b. İ. es-Sicistânî el-Ezdî. (2013). *Es-Sünen.* Risâle.

Eisenstein, J. D. (1905). Taharah. [içinde] *The Jewish encyclopedia.* C. 11 (s. 668). Ed. I. Singer. Funk and Wagnalls.

el-Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. el-Cu'fî. (1998). *El-Câmiu's-Sahîh.* Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye.

Eliade, M. (2005). *Dinler tarihi inançlar ve ibadetler morfolojisi* (M. Ünal, Çev.). Serhat.

Eroğlu, A. H. (2015). Hıristiyanlık. [içinde] *Dinler tarihi el kitabı* (ss. 134-191). Ed. B. Adam. Ankara: Grafiker Yayınları.

et-Tirmizî, E. Î. M. b. Î. b. S. (2011). *Süneni't-Tirmizî*. Risâle.

Günay, H. M. (2007). Nifas. [içinde] *İslam ansiklopedisi*. C. 33 (ss. 79-81). Ankara: TDV Yayınları.

Gündüz, Ş. (Ed.). (2019). *Yaşayan dünya dinleri* (5. baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Haleva, Y., Benveniste, M., Adoni, Y., & Haleva, N. (Ed.). (2002). *Türkçe çeviri ve açıklamalarıyla tora ve aftara 1. Kitap: Bereşit* (M. Farsi, Çev.). Ankara: Gözlem Yayınları.

Haleva, Y., Benveniste, M., Adoni, Y., & Haleva, N. (Ed.). (2010a). *Türkçe çeviri ve açıklamalarıyla tora ve aftara 2. Kitap: Şemot* (M. Farsi, Çev.). Ankara: Gözlem Yayınları.

Haleva, Y., Benveniste, M., Adoni, Y., & Haleva, N. (Ed.). (2010b). *Türkçe çeviri ve açıklamalarıyla tora ve aftara 3. Kitap: Vayikra* (M. Farsi, Çev.). Ankara: Gözlem Yayınları.

Horne, C. F. (1917). *The great rejected books of the biblical apocrypha. the sacred books and early literature of the east* (F. C. Conybeare & B. Cowper, Çev.). New York: Parke Austin and Lipscomb.

Horozcu, Ü. (2010). Tecrübî araştırmalar ışığında dindarlık ve maneviyat ile ruhsal ve bedensel sağlık arasındaki ilişki. *Milel ve Nihal*, *7*(1), 209-240.

Isaak, J. (2004). *Baptism among the early christians*. https://directionjournal.org.

İbn Mâce, E. A. M. b. Y. el-Kazvînî. (2010). *Es-Sünen*. Dâr'u-Sıddîk.

İmam Kurtubi. (1998). *El-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân* (M. B. Eryarsoy, Çev.). İstanbul: Buruc Yayınları.

İnci, B., & Kımter, N. (2021). Nankörlük psikolojisi ve dindarlık üzerine deneysel bir çalışma. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 51*, 353-384.

İpek, Y. (2021). Kitab-ı mukkaddes'te merhamet algısı. *Erciyes Akademi*, *35*, 628-640.

Karaca, F. (2016). Din ve yabancılaşma: İmkânlar, fırsatlar ve tehlikeler. *İlahiyat Akademi Dergisi*, *3*, 45-54.

Karaca, F. (2023). Hac ibadetinin bireysel çıktıları üzerine tecrübî bir araştırma. *Darulfunun İlahiyat*, *34*(1), 189-210.

Kartopu, S. (2013). Dini yaşayışta hayatı sorgulama ve anlam arayışı. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *2*(3), 67-90.

Katar, M. (1997). Dinlerde keffaret anlayışı. *Dini Araştırmalar*, *1*, 44-58.

Kımter, N. (2016). Namaz ve psikolojik iyi olma arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *EKEV Akademi Dergisi*, *20*(68), 299-332.

Kızılabdullah, Ş. (2019). Pre and post-death rituals in christianity: a phenomenological analysis. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, *3*(1).

Koç, M. (2003). Ergenlik döneminde dua ve ibadet psikolojisi üzerine teorik bir yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *7*(1), 373-397.

Köse, A. (2000). İhtida. [içinde] *İslam ansiklopedisi* C. 21. Ankara: TDV Yayınları.

Küşat, A. (2011). Bedensel ibadetlere psikofizyolojik bir yaklaşım. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *29*(2), 21-36.

Maçin, H. (2001). *İslam hukukunda keffaretler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mema, F. (2011). *İslâm hukukunda yemin ve kefâreti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Meslin, M. (2005). Baptism. [içinde] *Encyclopedia of religion.* (2. baskı). C. 2, (ss. 779-783). Ed. L. Jones. Michigan: Thomson Gale.

Michel, T. (2012). *Hristiyan tanrı bilimine giriş*. İstanbul: Sak Ofset.

Milne, B. (1995). *Tanrı öğretisi hristiyan inancının el kitabı* (L. Kınran, Çev.). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Müslim b. el-Haccâc, E.-H. b. M. el-Kuşeyrî. (2003). *El-Câmiu's-sahîh*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye.

Öğüt, S. (1994). Ef'âl-i mükellefîn. [içinde] *TDV İslâm ansiklopedisi*. C. 10. (s. 452). Ankara: TDV Yayınları.

Özalp, M. (2021). Yahudilikte tartışmalı bir ritüel: kapparot. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *23*(44), 329-353.

Özdemir, N., & Düzgüner, S. (2020). Psikolojik açıdan suçluluk, pişmanlık ve günahkarlığın kapsamı ve yakın kavramlar arasındaki yeri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *49*, 497-529.

Öztürk, N. (2002). İlahi dinlerde yemin, kefaret ve kurban. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *13*(13), 167-192.

Radinî, E. S. (2020). Doğumunun ilk haftasında bebek ile ilgili hükümler (A. Şanalmış, Çev.). *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, *35*, Article 35.

Seet, C. (2010). *A christian in a non-christian world*. Singapore: Far Eastern Bible College Press.

Seyhan, B. Y. (2013). Dua tutumu ile psikolojik iyi olma hali arasındaki ilişkiler: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *17*(2), 157-183.

Sinanoğlu, M. (2011). Teklif. [içinde] *İslam ansiklopedisi*. C. 40. (ss. 385-387). Ankara: TDV Yayınları.

Skolnik, F. (2007). Taharat. [içinde] *Encyclopaedia judaica.* C. 19. Michigan: Thomson Gale.

Şener, A. (1988). Abdest. [içinde] *TDV İslâm ansiklopedisi.* C. 1. (ss. 68-70). Ankara: TDV Yayınları.

Şener, M. (1996). Gusül. [içinde] *TDV İslâm ansiklopedisi.* C. 14. (ss. 213-214). Ankara: TDV Yayınları.

Şentürk, H. (2014). Hayatın anlamı ve din. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *2*(33), 45-60.

Tarakçı, M. (2006). St. Thomas aquinas'a göre aslî günah. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *15*(1).

The hope of salvation for ınfants who die without being baptised. *https://www.vatican.va.* (Erişim: Nisan 2007).

Thurner, M. (2013). Necat. [içinde] *İslamiyet-Hristiyanlık kavramları sözlüğü.* Ed. M. Selçuk & H. Albayrak. Ankara Üniversitesi.

Ulu, M. (2018). Hayatı anlamlandırma ile kişilik özellikleri arasındaki ilişki üzerine. *Bilimname*, *36*(2), 165-188.

Ünal, M. (2008). *Dinlerde kutsal zamanlar takvimler dini gün bayram ve törenleri.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Yaman, A. (2013). Zıhâr. [içinde] *TDV İslâm ansiklopedisi.* C. 44. Ankara: TDV Yayınları.

Yapıcı, A., & Doğanay, S. (2019). Dini başa çıkma ve sabır bağlamında insan tipleri: Nitel bir araştırma. *Bilimname*, *40*(4), 105-135.

Yasdıman, H. Ş. (2002). *Yahudilik üzerine yazılar tarihçe, mezhep, inanç, ibadet ve törenler.* Ankara: İlkem Ofset.

Yazıcı, S. U. (2018). Geç antik çağ ve erken Hıristiyanlık dünyasında dinsel su inanışları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *8*(16).

Yılmaz, H. (2019). *Yahudilikte günah kavramı ve büyük günahlar.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.